

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

TƏHSİL DİSKURSUNDA İNGİLİS DİLİ VASİTƏSİ İLƏ QLOBALLAŞMA

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Arzu Hikmət qızı Məmmədova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin
Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov

filologiya elmləri doktoru
Pərviz Yasinəli oğlu Ağayev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət
göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
akademik
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dissertasiya işinin aktuallığı ilk növbədə ondan irəli gəlir ki, təhsil sahəsinin diskursiv konteksti qlobal dil siyasətinin təsiri altında transformasiyaya məruz qalır və bu da öz növbəsində kompleks araşdırmalar tələb edir. Qlobal dil prosesləri adı altında, ilk növbədə ingilis dilinin sosial həyatın bütün sahələrində, o cümlədən təhsil sahəsində ekspansiyası nəzərdə tutulur. Bununla əlaqədar olaraq institusional diskursun bir növü olan ingilisdilli təhsil diskursunun müxtəlif linqvistik və sosiolinqvistik aspektlərinin tədqiqi zərurəti gündəmə gəlir. Linqvistik ədəbiyyatda təhsil diskursu dedikdə mətnlərin yazılı və şifahi təzahürləri nəzərdə tutulur. Bu növ mətnlərə (diskurslara) təhsilin normativ aktları və təlimatları, təhsil planı və proqramı, tələbələr üçün akademik kataloqları, təhsillə bağlı mühüm tədbirlərdə rəsmi çıxışları və jurnalları və s. şamil etmək olar. Bununla da akademik və ya elmi diskurslar və təhsil diskursu arasında aydın fərq müşahidə olunur.

Zəngin ədəbiyyatın mövcud olmasına baxmayaraq, ingilis dilinin qloballaşma dili kimi yayılması kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Bu baxımdan, ingilis dilinin təhsil diskursunun qloballaşmasında olan rolu müasir linqvistikada xüsusi maraq kəsb edir. Beynəlxalq linqvistik təşkilatlar, nəzəri və eksperimental təhlillərə əsaslanan adekvat məlumatların təqdim edilməsi məqsədilə, müxtəlif ölkələrə dair dilçilik sahəsində tədqiqatların aparılması zəruriliyini bəyan edirlər. Məsələn, Oksford Universitetinin təhsil departamenti İngilis dili təhsil vasitəsi (İTV) (English as a medium of instruction) sahəsində tədqiqatlarla məşğul olur və milli və beynəlxalq səviyyədə maraqlı tərəflərin fikirlərinə əsaslanan İTV-yə cəlb olunan mürəkkəb prosesləri qiymətləndirən tədqiqatların aparılmasına dair çağırış edir.

Azərbaycanda da ingilis dili vasitəsilə təhsilin beynəlmilləşməsi və qloballaşmasının gündəmə gəlməsi ingilisdilli təhsil diskursunda linqvistik tədqiqatların aparılmasını daha da aktuallaşdırır. Belə ki, yerli dil (dillər) ilə yanaşı ingilis dilinin istifadə olunduğu əksər ölkələrdə qloballaşmanın təsiri altında

təhsilin linqvistik modeli təkcə struktur yenilənməsinə deyil, həm də konseptual dəyişikliklərə məruz qalır.

Tədris planlarının və müvafiq materialların ABŞ və Böyük Britaniyadan mənimsənilməsi sözügedən diskursiv kontekstin hərtərəfli araşdırılmasını zəruri edir. Bu kimi araşdırmalar müxtəlif ölkələrdə formalaşmaqda olan təhsil diskursunda milli və qlobal dəyərlərin və ideologiyaların balanslaşdırılmış şəkildə tətbiq edilməsini təmin edə bilər.

Məlum olduğu kimi, 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda təhsil sistemi köklü dəyişikliklərə məruz qalmış və qalmaqda davam edir. Bu dəyişikliklərin ən nəzərə çarpan təsirlərindən biri təhsil sistemində şifahi və yazılı ünsiyyətdə diskursiv dəyişikliklərin baş verməsi ənənəsidir. Təhsil diskursunun yüzilliklər boyu formalaşması və inkişaf etməsinə baxmayaraq, sözügedən sahə diskurs analitiklərin diqqət mərkəzində olmamış və linqvistik ədəbiyyatda lazımı dərəcədə işıqlandırılmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma şəraitində təhsil diskursunun linqvistik transformasiyasının tədqiqi bütövlükdə sosial ünsiyyət təcrübəsinin və mədəniyyətlərarası kommunikasiyaların qavranılmasına təkan verə bilər.

Daim inkişafda olan qlobal iqtisadiyyatda təhsil prosesinin rolu danılmazdır və bu, müvafiq institutların diskursunda öz əksini tapır. Beləliklə, qloballaşmaya məruz qalan və milli dəyərlərini qoruyub-saxlamağa çalışan müasir cəmiyyətin linqvistik məkanı yeni multikultural diskursiv markerlər əldə edir.

Tədqiqatın işlənmə strukturunu makro və mikro səviyyələrə bölmək olar.

Belə ki, bu zaman ingilis dilinin Azərbaycanda və qlobal cəmiyyətdə rolu, həmçinin linqva-franka olaraq ingilis dilinin üzləşdiyi cari və perspektiv məsələlər və çətinliklər makro səviyyədə təhlil edilmişdir.

Digər tərəfdən, biz təhsil diskursunda qloballaşmanın sintaktik, semantik, pragmatik və koqnitiv aspektlərini tədqiq edirik, habelə bu linqvistik vahidlərin həm iki qabaqcıl ingilisdilli ölkələrin (ABŞ və Böyük Britaniya), həm də qlobal cəmiyyətin ideoloji durumunu və mədəni dəyərlərini necə əks etməsini mikrosəviyyədə təhlil edirik.

Eyni zamanda bu proseslərin ingilisdilli Azərbaycan təhsil diskursuna necə təsir etdiyini araşdırırıq.

Nəzərə almaq lazımdır ki, mədəniyyətlərarası dəyərlərin yayılmasının əsas sahəsi olan təhsil diskursunda linqvistik tədqiqatın aparılması ümumi və sosial linqvistik, multikulturologiya və ümumilkdə təhsil sahəsinə əvəzsiz töhfə verə bilər.

Digər tərəfdən, linqvistik nöqteyi-nəzərdən və tədqiqatın aktuallığı baxımından unutmamaq olmur ki, işdə tədqiq olunan həm modal feillər, həm də leksik vahidlər (metaforalar, perifrastik ifadələr) dilin sintaksis və morfoloqiyasının öyrənilməsində və tədrisində heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Həmçinin, bu zaman sözügedən linqvistik nümunələrin institusional diskursda güc əlaqələrinin öyrənilməsində mühüm rolunu aşkar edilir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini ABŞ, Böyük Britaniya və Azərbaycanın ingilisdilli ali təhsil müəssisələrinin diskursları təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini təhsil diskursunda ingilis dilinin rolu və iştirakı, habelə şəxsiyyətlərarası münasibətləri ifşa edən morfoloji və sintaktik vahidlər – linqvistik metaforalar, perifrastik ifadələr və modal feillər təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi təhsilin qloballaşmasında ingilis dilinin rolu konsepsiyası baxımından ABŞ, Böyük Britaniya və Azərbaycanın təhsil diskurslarında ingilis dilinin yayılmasını və müəyyən ingilisdilli sənədlərdə istifadəsini araşdırmaqdır.

Bu məqsədlə biz ölkədə mövcud olan ingilisdilli təhsil diskursunda qloballaşma prosesinin həyata keçirilməsində linqvistik vasitələrin öyrənilməsini və onların sosial-mədəni dəyərlərə (millətçilik, milli özünüdərkətmə, multikulturalizm, şəxsiyyətlərarası münasibətlər və s.) təsirini araşdırırıq.

Məqsədimizə müvafiq olaraq işin gündəliyinə aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi daxil edilmişdir:

- İngilis dilinin global dil kimi əhəmiyyətini qiymətləndirmək, onun dünya ingilis dilləri təsiri altında dəyişikliklərini və gələcəkdə yayılma perspektivlərini dəyərləndirmək;

- İngilis dilinin təhsil dili kimi ekspansiyasının səbəblərini müəyyənləşdirmək;

- Təhsil diskursunda ölkələrin sosial, siyasi və ideoloji məqsədlərini ifşa edən linqvistik nümunələri tədqiq etmək;

- İnstitusional sənədlərin diskursunda müəyyən edilmiş güc münasibətlərini ifşa edən linqvistik markerləri təhlil etmək və sistemləşdirmək;

- Metaforaların rolunu koqnitiv təsir aləti kimi təsdiq etmək;

- Britaniya və ABŞ diskurslarında modal feillərin və perifrastik ifadələrin fərqli istifadəsini sosial-mədəni faktorlar aspektindən təhlil etmək.

Tədqiqat metodları. Qarşıda qoyulmuş məqsəd və məsələlərin eksperimental üsullarla reallaşdırılması üçün biz kəmiyyət və keyfiyyət tədqiqat metodlarından istifadə etmişik. İlk növbədə induktiv və ya əsaslandırma nəzəriyyəsi adlanan (Grounded Theory) təhlil əsasında diskursiv kodlaşdırılma metodundan istifadə olunmuşdur. Suallar isə Krippendorf nəzəriyyəsi əsasında tərtib edilmişdir. Sözlərin hesablanması üçün TextSTAT proqram təminatı, sorğuların keçirilməsi zamanı isə Laykert şkalası üzrə 6-bəndli suallardan istifadə olunmuşdur.

Məlumat bazası olaraq biz ABŞ, Böyük Britaniya və Azərbaycanın ingilisdilli ali təhsil müəssisələrinin sənədlərini (normativ aktlar və təlimatlar, təhsil planı və proqramı, tələbələr üçün akademik kataloqlar, təhsillə bağlı mühüm tədbirlərdə rəsmi çıxışlar və jurnallar və s.), habelə tədqiqata (sorğulara) cəlb olunmuş fərdlərin səs yazılarının transkriptlərini istifadə etmişik.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Qloballaşma anlayışı təhsil diskursunun müəyyən sənədlərində birbaşa öz əksini tapır. Təhsil diskursu, öz növbəsində, müəyyən sosial-mədəni dəyər və ideologiyaları linqvistik nümunələr vasitəsilə əks etdirir;

2. Təhsil diskursu müəyyən linqvistik markerlər vasitəsilə reallaşdırılan müstəsna milli və multikulturoloji dəyərlər vəhdətini təşkil edir;

3. Modal feillər və perifrastik ifadələr institusional diskursda güc münasibətlərini təmin etdirən effektiv linqvistik vasitələrdir;

4. Amerika təhsil diskursu konstruktivizmin bariz nümunəsi olduğu halda, Britaniya diskursu konservativ ölkə üçün spesifik xarakter daşıyır;

5. Koqnitiv metaforalar nəzəriyyəsi əsaslıdır və təhsil diskursunda aydın əks olunub;

6. Təhsil diskursunda mövcud olan linqvistik metaforalar siyasi, ictimai və iqtisadi proseslərin təsiri altındadır və beləliklə, daim dəyişikliklərə və yeniləşmələrə məruz qalır;

7. ABŞ və Böyük Britaniyadakı təhsil diskursları digər ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda ingilisdilli təhsil diskurslarına fərqli təsir göstərir, çünki bu iki diskurs arasında həm linqvistik, həm də sosial-mədəni baxımdan ciddi fərqlər var.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İşin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, təhsil diskursu məhz onun ingilis dili vasitəsilə qloballaşması nöqteyi-nəzərindən tədqiq olunur. ABŞ və Böyük Britaniya təhsil diskurslarının müqayisəsi əsasında təhsil diskursunun linqvokultural təsvirinə ilk dəfə cəhd olunur ki, nəticə etibarilə bu prosesdə müxtəlif linqvistik layihələrin yeni spesifik xüsusiyyətləri müəyyən edilir.

İlk dəfə olaraq güc münasibətlərini təsvir edən modal feillər və perifrastik birləşmələr müəyyənləşdirilmişdir və “May” modal feilinin qeyri-adi istifadəsi aşkar edilmişdir. Təhsil diskursunun tədqiqi zamanı qloballaşma və yeni ideoloji dəyərlərin təsiri altında yeni yaranmış və ya dəyişikliklərə məruz qalmış metaforalar aşkarlanmışdır.

Təhsil diskursunun cəmiyyətdə siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni dəyişikliklərin ayrılmaz hissəsi olduğu, həmçinin bu və ya digər dövlətin dəyərlərini diskursiv olaraq əks etdirdiyi faktı sübuta yetirilmişdir.

Həmçinin, qloballaşma dilinin öyrənilməsi çərçivəsində ingilis dilinin Azərbaycanda təhsil dili olaraq yayılması və bundan irəli gələn nəticə və perspektivlər öyrənilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Nəzəri əhəmiyyəti baxımından işin aktuallığı ondan ibarətdir ki, o, institusional diskursda güc münasibətlərinin aşkar olunmasında modal feillərin səmərəliliyi nəzəriyyəsini irəli sürür. Müxtəlif ingilis dilləri,

Ələlxüsus Britaniya və Amerika ingilis dilləri arasında paralellərin aparılması, hazırkı işin linqvokulturologiyanın inkişafına töhfəsini təşkil edir. İşdə həmçinin müəyyən modal feillərin və perifrastik ifadələrin işlənilməsilə Britaniya konservatizmi həmçinin Amerika konstruktivizmi faktorları arasında sıx bağlılıq müəyyən edilir.

İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmiş diskursiv vahidlər dilçilik elminin və müəyyən sosial, mədəni və siyasi sahələrin nümayəndələri üçün daha aydın perspektivlər açır. Belə ki, tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmiş modal feillərin qeyri-standart istifadəsinə dair yeniliklər sintaksis və kompüter linqvistikasına öz töhfəsini verir.

Aparılmış iş nəticəsində ingilis dilinin təhsil dili kimi hansı səviyyə və hansı şəraitdə istifadə olunması ilə yanaşı institusional sənədləşmələrin fərqli ifadələri ilə fərqli münasibətlərin formalaşmasına qadir olduğu müəyyən olunur.

Aprobasiyası və tətbiqi. İşin əsas müddəaları və nəticələrinə dair elmi məqalələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının bazasına daxil resenziyadan keçən 10 aparıcı yerli və beynəlxalq elmi nəşrlərdə dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 8 səhifə – 11856 işarə, I fəsil 55 səhifə – 90765 işarə, II fəsil 64 səhifə – 100525 işarə, nəticə 3 səhifə – 3820 işarədən ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 206 966 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun müasir sosiolinqvistik reallıqlarda xüsusi əhəmiyyəti və aktuallığı göstərilmişdir. Eyni zamanda tədqiqatın obyektinə və predmetinə, məqsəd və vəzifələrinə, tədqiqat metodlarına, müdafiyyə çıxarılan müddəalarına

təqdim edilir, araşdırmanın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

İşin əsas məzmunu bir-biri ilə əlaqələndirilmiş iki fəsildə təqdim edilmişdir. Birinci fəsil əsasən linqvistik tədqiqatlar və nəzəriyyələrə həsr olunduğu halda, ikinci fəsildə aparılmış empirik tədqiqatlara əsaslanan tam analitik məlumatlar təhlil edilir.

Birinci fəsil **“Təhsil diskursunda ingilis dilinin və qloballaşmanın nəzəri problemləri”** adlanır və 4 yarımfəslə bölünür.

Birinci fəslin 1-ci yarımfəsli **“Diskurs, sosiolinqvistikanın əsas bölmələrindən biri kimi”** adlanır. Bu hissədə biz son onilliklər ərzində, həmçinin yarandığı 50-60-cı illərdə diskurs analizin problemlərini nəzərdən keçiririk. Belə ki, M.Fuko, T. van Deyk, R.Vodak, N.Feyrklaf¹ və digər alimlərin işlərinin öyrənilməsi göstərir ki, onlar diskursiv nəzəriyyələrin və metodların, habelə institusional diskursun tədqiq edilməsinin nəzəri bazasını təşkil etmişdir. Qlobal cəmiyyətdə ingilis dilinin rolunun öyrənilməsi məqsədilə biz J.Blumart, R.Filipson, D.Kristal, A.Penikok, A.Məmmədov, F.Veysəlli və s.² kimi alimlərin işlərinə müraciət etmişik. Metaforalar, modal feillər, perifrastik ifadələr kimi linqvistik aspektlərin tədqiqi baxımından M.Həllidey, O.Musayev, C.Lakof

¹ Foucault, M. Power and knowledge: Selected interviews and other writings, 1972-1977. / M.Foucault. – New York: Vintage, – 1980. – 288 p.; Van Dijk, T.A. Critical discourse analysis. / In D. Schiffrin, D. Tannen, and H. E. Hamilton, The handbook of discourse analysis./ T.A.Van Dijk. – Malden: Blackwell – 2001 – p. 352-371; Wodak, R. Critical linguistics and critical discourse analysis. // Discursive pragmatics, – 2011. – p.50-69; Fairclough, N. Critical discourse analysis: The critical study of language. / N.Fairclough. – New York: Routledge, – 2013. – 608 p.; Mammadov, A. Studies in Text and Discourse. / A.Mammadov. – Cambridge Scholars Publishing, – 2018. – 146 p.; Veysəlli, F.Y. Diskurs təhlilinə giriş. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil NPM, – 2010. – 155 p.

² Blommaert, J. The sociolinguistics of globalization. / J.Blommaert. – Cambridge University Press, – 2010. – 231 p.; Phillipson, R. Linguistic imperialism continued. / R.Phillipson. – London and New York: Routledge, – 2009. – 298 p.; Pennycook, A. The cultural politics of English as an international language. / A.Pennycook. – London and New York: Routledge, – 2017. – 376 p.; Crystal, D. English as a Global Language. / D.Crystal. – Cambridge University Press 2007.– 229 p.; Chomsky, N. Language and Politics – Oakland (CA), AK press, – 2004. – 850 p.

F.Cahangirov, P.Vestney³ və digər alimlərin elmi işləri böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Mövcud ədəbiyyatda diskursun anlamını təhlil etdikdən sonra, biz diskursa 1) şifahi və yazılı mübadilədə rast gəlinən linqvistik struktur kimi; və 2) dilin cəmiyyət ilə və dilin şüur ilə münasibətləri fenomeni kimi yanaşmasına dair qərar verdik.

Diskursun zaman, məkan və sair bu kimi faktorlardan asılı olaraq fərqləndiyi halda, onun tədqiq edilməsi əsasən 4 yanaşmaya əsaslanır:

- 1) sintaktik – dilin qayda strukturunun tədqiqi;
- 2) stilistik – linqvistik üslub və xüsusiyyətlərinin tədqiqi;
- 3) funksional linqvistika – dilin kommunikativ aspektlərinin öyrənilməsi;
- 4) praqmatik – dilin sosial aspektlərinin öyrənilməsi.

Sosiolinqvistik ilə bağlı ədəbiyyatı təhlil edərək, biz belə bir nəticəyə gəlirik ki, diskurs təhlili vasitəsi ilə institusional siyasətlər və ideologiyaların öyrənilməsi təkliflərimiz yanlış deyil.

Birinci yarım fəsildə həmçinin mətnin və diskursun detallı təhlili də təqdim edilir. Müəyyən edilir ki diskursu mətndən fərqləndirən əsas amil odur ki, mətn qeyri-interaktiv danışmaq və çap şəklində olur, diskurs isə bütün interaktiv kommunikasiya növlərini (audio və vizual) özündə ehtiva edir. Diskursu fərqləndirən digər amil isə iştirakçıların, yəni danışanın və dinləyicinin önəmli olmasıdır. Bundan başqa, mətndən fərqli olaraq diskurs kontekstin və digər qeyri-linqvistik faktorların təsiri altında da ola bilər.

Mətnin öyrənilməsi ilə sintaksis və semantikanın məşğul olduğu halda, poststrukturalizm dövründə diskursun təhlili mütləq

³ Halliday, M. An introduction to functional grammar. / M.Halliday, C.Matthiessen. – New York: Routledge, – 2014. – 808 p.; Musayev, O.I. The Grammar of the English Language. / O.I.Musayev. – Bakı: Gismet, – 2009. – 587 p.; Lakoff, G. Metaphors we live by. / G.Lakoff, M.Johnson. – University of Chicago press, – 2008. – 240 p.; Cahangirov, F.F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur semantik tədqiqi (müqayisəli-tipoloji tədqiqat): /filologiya elmləri doktoru dis. avtoreferat/ – Bakı, 2007. – 34 s.; Westney, P. Modals and periphrastics in English: An investigation into the semantic correspondence between certain English modal verbs and their periphrastic equivalents. / P.Westney. – Walter de Gruyter, – Vol. 339. – 2013. – 233 p.

olaraq pragmatika və / və ya semiotika vasitəsilə aparılır. Mətn və diskursun istinad etdiyimiz əsas nəzəriyyələri F. de Sössür, Z.Harris, M.Fuko, M.Baxtin, İ.Qalperin, T.van Deyk, K.Abdullayev, F.Veysəlli, A.Məmmədov və başqalarına aiddir.

Diskursun əsas nəzəriyyəsinə dissertasiya işinin ayrıca bölümü həsr edilib. Belə ki, işdə aşağıdakı əsas nəzəriyyələr detallı şəkildə öyrənilib: nişanlar və simvollar vasitəsilə mənanın formalaşmasına dair de Sössürün Semiologiya Nəzəriyyəsi; Sistemli Funksional Linqvistika (SFL); Ritorik Struktur Nəzəriyyəsi (RSN); Kritiki Diskurs Analizi (KDA).

F. de Sössür bütün növ linqvistik araşdırmaları dilin sistemi-langue və struktur istifadəsi-parole ətrafında qurmağı tövsiyə edir və dili ümumi '*sosial fakt*' kimi təsvir edir. Alimin semiologiya nəzəriyyəsinə əsasən vahid bir sistem olaraq dilin struktur hissələri işarələrdir, və bu da dili seqmentləşdirmə və təsnifat vasitəsilə tədqiq etməyə imkan yaradır.⁴ F. de Sössür və onun həmkarları (struktur dilçilər) iddia edirlər ki dil ümumi sosial faktor kimi qəbul olunmalıdır və onun öyrənilməsində digər sosial hadisələr və ya insan şüuru heç bir əhəmiyyət kəsb edə bilməz. F. de Sössürdən fərqli olaraq, M. Həlidayin SFL-na əsasən mövzu (field-ideational), məna (tenor-interpersonal), struktur (mode-textual) üzərində diqqət olmadan dilin öyrənilməsi qeyri-mümkündür⁵. Başqa sözlə desək: "*mətnin məzmunu onun kommunikasiya aktında iştirak edənlər tərəfindən neçə başa düşüldüyü və necə şərh olunduğu ilə təyin olunur.*"⁶

Ritorik struktur nəzəriyyəsi öz növbəsində aşağıdakı sahələrlə məşğuldur:

1) mətnin hərtərəfli strukturu – mətnin janrı (misal üçün formal /qeyri-formal);

⁴ De Saussure, F. Course in general linguistics. / F.De Saussure. – Columbia University Press, – 2011. – 306 p.

⁵ Halliday, M. An introduction to functional grammar. / M.Halliday, C.Matthiessen. – New York: Routledge, – 2014. – 808 p.

⁶ Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Dərs vəsaiti / K.M.Abdullayev [və b.]; elmi red. K.M.Abdullayev, M.M.Musayev, Ş.Q.Hüseynov; rəyçilər T.İ.Hacıyev [və b.]; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – 606 s.

- 2) korrelyasiya strukturu – fikrin aydın şəkildə çatdırılması;
- 3) sintaktik struktur – müəyyən linqvistik hissəciklərin istifadəsi (misal üçün funksional ifadələr).

KDA-nə gəldikdə isə, bu nəzəriyyənin diskursiv tədqiqatların aparılmasında, ələlxüsus, sosial və güc münasibətlərinin öyrənilməsində əvəzsiz rolunu qeyd etmək lazımdır.

Beləliklə, müvafiq ədəbiyyat nəzərdən keçirilərkən, funksional və ritorik nəzəriyyələrin dilin struktur və mənasının tədqiq edilməsində geniş istifadə olunduğu aşkar olunur. Digər tərəfdən, sosiolinqvistika sahəsində ictimai qeyri-bərabərlik, ideologiyalar, iyerarxik münasibətlər və manipulyasiyaları araşdıran tədqiqatlar KDA-yə əsaslanır⁷. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kritik diskurs analizləri sosial və linqvistik nəzəriyyələrin sintezi əsasında keçirilir.

20-ci əsrin 50-ci illərində strukturalizmdən poststrukturalizmə “Fuko dövrünə” transformasiya diskurs analizində ən ciddi dəyişikliklər baş verdiyi dövr hesab olunur. Şübhəsiz ki, bu transformasiya müvafiq dilçilik nəzəriyyələrində öz əksini tapmış və diskursiv sualların qoyuluşunda dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Belə ki, strukturalizm dövrünə məxsus – nitq və ya mətn necə formalaşmış kimi suallar poststrukturalizm dövründə nitqdə hansı linqvistik vahidlər istifadə olunur və nəyə görə məhz bu kontekstdə istifadə olunur sualları ilə əvəzlənmişdi.

Beləliklə, sosiolinqvistikada diskurs vasitəsi ilə aşağıdakı problemlərin geniş tədqiq edilməsi müəyyən edilir:

- şifahi və yazılı mətnlərin kommunikativ strukturu;
- dil – sosial ədavətlərin və münaqişələrin səbəbi kimi;
- paralinqvistik simvolları (Qumperzın) – intonasiya, pauza, kodların dəyişdirilməsi;⁸
- media-diskurs və onun cəmiyyətin multikultural aspektlərini necə əks etdirməsi;

⁷ Fairclough, N. Critical discourse analysis: The critical study of language. / N.Fairclough. – New York: Routledge, – 2013. – 608 p.

⁸ Gumperz, J.J. Interactional Sociolinguistics: A Personal Perspective.// In D. Schiffrin, D. Tannen, and H.E.Hamilton, The handbook of discourse analysis, – Malden: Blackwell – 2001. – p. 215-228.

- siyasətçilərin nitqləri və onların Qərbin ideoloji konsepsiyasını, mənəvi dəyərlərini, mövqelərini, hakimiyyət münasibətlərini necə əks etdirməsi və bu anlayışların dövrdən dövrə necə dəyişməsi;
- rəvayətlərin (nəql etmə) diskursu. Burada strukturla yanaşı mətn mədəniyyətlərin təqdimatı, kommunikasiya vasitəsi, nəzarət mexanizmi və təzyiqlərin vasitəsi, müxtəlif sosial, irqi, etik və gender diskriminasiyası qismində öyrənilir.

Tədqiqatın əsasını kritik diskurs analizi nəzəriyyəsi təşkil etdiyindən, fəslin ayrıca hissəsi sözügedən nəzəriyyə üzərində qurulan öncəki tədqiqatların nəzərdən keçrilməsinə həsr olunur.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslə **“Diskurs tədqiqində metodların icmalı”** adlanır. Bu yarım fəsilə diskursun analizində istifadə olunan metodlar barədə detallı məlumat təqdim olunur.

Ümumilikdə, tədqiqatın metodoloji bazasını J.Ci, C.Lakof, K.Krippendorf, B.Tomson, L.Vud və R.Kroger, B.Qlaser və A.Ştraus və digər alimlərin işləri təşkil edir. Tədqiqat materialı kimi təhsil dili ingilis dili olan ABŞ, Böyük Britaniya və Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrinin sənədlərindən istifadə olunur. Bununla yanaşı, tərəfimizdən keçirilmiş sorğuların və sinif diskurslarının transkriptləri də tədqiqat materialları kimi istifadə olunmuşdur.

Diskurs tədqiqatlarının əsas metodlarını aşağıdakılar təşkil edir: diskurs analizinin deduktiv və induktiv metodları, əsaslandırılmış nəzəriyyə, diskursiv ‘məsəl-həlli’, kodlaşdırılma, kodlaşdırılma əsnasında K.Krippendorfun sualları və J.Cinin diskursiv alətləri.

K.Krippendorf tərəfindən təqdim olunmuş suallar tədqiqatın fərziyyələrindən irəli gələn əsas/tənqidi suallara əlavə olaraq istifadə olunur və eyni zamanda tədqiqatların subyekt və obyektlərinin müəyyən edilməsində vacib rol oynayır⁹.

Məlumatın toplanması üçün hansı üsuldan istifadə olunmasından asılı olmayaraq, onların analizi üçün hər zaman sualların verilməsi zəruridir. J.Ci “Diskurs analizinə giriş: Nəzəriyyə və Metod” adlı kitabında təsbit edir ki, biz danışdığımız və ya yazdığımız zaman dilin 7 əşya və ya 7 qurucu hissələr, başqa sözlə

⁹ Krippendorff, K. Content analysis: An introduction to its methodology. / K.Krippendorff. – Thousand Oaks: Sage publications, – 2018. – 472 p.

“7 qurucu alətlər” yaradırıq¹⁰.

Bu nəzəriyyəyə istinad edərək, J.Ci 7 kateqoriya və ya “qurucu alətlər” əsasında sualların verilməsini təklif edir: Vaciblik, praktika/fəaliyyət, şəxsiyyət, münasibət, siyasət, əlaqə və uyğunluq, işarələr sistemi. Sözü gedən metodun diskurs təhlilində tətbiqi aşağıdakı kimidir:

Misal: *Qlobal vətəndaşın tərbiyəsi tələbələri sosial, iqtisadi və ekoloji xarakter daşıyan problemlərin həllinə yönəlmiş layihələrdə fəal iştirakına çağırış edən mülki təhsilin formasıdır.*”

Vaciblik nədir və bu vacibliyi müəyyən etmək üçün hansı dildən istifadə– ***fəal iştirak, qlobal problemlər.***

Hərəkət və/Praktikanı nə əks etdirir -Layihədə çağırış edilir, tələbə iştirak edir.

(Qlobal) vətəndaş anlayışı hansı tip *şəxsiyyəti* təşviq edir- ***Rəsmi, məsuliyyətli və ya vətənpərvər.***

Danışan və müraciət edilən arasında qarşılıqlı *münasibətləri-Formal, administrator-tələbə.*

Birinci fəslin üçüncü yarımfəslə ***“Linqvistik tədqiqatlarda təhsil diskursu haqqında təsəvvürlər”*** adlanır. Bu fəsildə biz 5 linqvistik təhsil diskurs araşdırmaları nümunələrini nəzərdən keçiririk. Eyni zamanda, araşdırmalarda KDA-nın rolunu müəyyənləşdirməyə çalışırıq.

Bu kimi misallardan biri M.Arnott və C.Ozqadır¹¹ ki, onlar milliyyətçilik ideyalarının ali təhsil müəssisələrində təhsil qanununa inteqrasiya olunmasını tədqiq etmişlər. Müəlliflər “modernləşmiş milliyyətçilik” anlayışına aid olan ifadələrin geniş istifadə olunmasını qeyd etmişlər. Onlar təhsil diskursunda milliyyət konsepsiyasının bərabərlik və ədalət kontekstində istifadə olunmasını və Şotlandiyanın özü üçün kompetent idarəçilik imicinin diskursiv yaradılmasını müəyyən etmişlər.

¹⁰ Gee, J.P. An introduction to discourse analysis: Theory and method. / J.P.Gee. – New York: Routledge, – 2014. – 249 p.

¹¹ Arnott, M., & Ozga, J. Education and nationalism: The discourse of education policy in Scotland. // Discourse: Studies in the cultural politics of education, – 2010. No 31(3), – p.335-350.

İşdə KDA-nın rolu ilk növbədə ondan ibarətdir ki, müəlliflər sosial – modernizm nəzəriyyəsi ilə linqvistik nəzəriyyəni birgə istifadə edirlər. Tədqiqat təsdiq edir ki, diskurs dövlət strategiyalarının həyata keçirilməsi üçün alət ola bilər. Arnott və Ozqa normativ təlimatları xüsusi olaraq yaradılmış, nitqə və digər kommunikativ resurslara təqdim edilmiş diskurs kimi səciyyələndirirlər. Bu işdə alimlər N. Feyrklafın üçmiqyaslı D-mətn kimi, D-diskursiv praktika kimi, D-sosial praktika kimi diskursiv nəzəriyyəsinə əsaslanırlar¹².

Təhsil sahəsində diqqətimizi cəlb edən ikinci diskurs analiz C.Donaldson və B.Tounsendlin işi olmuşdur ki, alimlərin fikrincə burada “yaşlı” bakalavr tələbələr (standart yaş təbəqəsindən olan bakalavr tələbələrə əks olaraq) təhsil diskursunda adaptasiyaya ehtiyacı olan ‘digər’ qruplar kimi təqdim olunublar¹³. Onların tədqiqat obyektləri Amerika jurnallarında nəşr olunmuş təhsil sahəsinə aid məqalələr olmuşlar.

C.Donaldson və B.Tounsendlər belə bir nəticəyə gəlirlər ki, “standart yaş təbəqəsindən olan tələbə” təhsil diskursunda hədəf auditoriyası kimi üstünlük təşkil edir. Yaşlı tələbə-bakalavrlara isə az diqqət yönəlib.

KDA-nın rolu: Adı çəkilən alimlər yenə də KDA-ya diskurs analizinin əsas metodu kimi istinad edirlər. Onlar Bastedonun “*ali təhsildə istifadə olunan dil çox vacibdir, çünki o təkə bizim düşüncələrimizdə yaşamır, bizim reallıqları qurmağımıza şərait yaradır*” nəzəriyyəsini əsas tuturlar¹⁴. Həmçinin tədqiqatlar prosesində yaşlı tələbə-bakalavr konsepsiyasına müxtəlif yanaşma perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə mətnlərin kodlaşdırılması metodundan istifadə olunur.

¹² Fairclough, N. Critical discourse analysis: The critical study of language. / N.Fairclough. – New York: Routledge, – 2013. – 608 p.

¹³ Donaldson, J.F., Townsend, B.K. Higher education journals' discourse about adult undergraduate students. // The Journal of Higher Education, – 2007. No 78(1), – p. 27-50

¹⁴ Bastedo, M.N. American higher education in the twenty-first century: Social, political, and economic challenges. / M.N.Bastedo, P.G.Altbach, P.J.Gumport (Eds.). – JHU Press, – 2016. – 576 p.

Beləliklə, misallarda təhsil diskursunun iki kateqoriyasını müəyyənləşdirmək olar – institusional və auditoriya. Hər iki halda KDA-nın çoxfunksiyalı istifadəsi və onun müxtəlif aspektlərdən dəyişdirilməsi və adaptasiya edilməsi müşahidə olunur.

Birinci fəslin dördüncü yarım fəslə *“Sosial linqvistikada metaforalar koqnitiv təsir aləti kimi”* adlanır. Təhsil diskursunda metaforaların tədqiq edilməsindən öncə, biz metaforaların linqvistika və ümumilikdə koqnitiv və konseptual nəzəriyyələrini də nəzərdən keçiririk.

Koqnitiv linqvistikanın əsas sahələrindən biri olan konseptual metaforalar nəzəriyyəsi C.Lakofun linqvistik metaforalar və insan əqli arasında birbaşa əlaqəni izah etməklə yanaşı, metaforanı müvafiq mədəniyyətin əsl təcəssümü kimi təqdim edir¹⁵.

C.Lakof metaforanın mənasının adekvat şəkildə dərk edilməsi üçün mədəni-etnoqrafik zəminin olması zəruriyyətini iddia edir. “Subay” metaforu misalı üzərində o, sübuta yetirir ki, cəmiyyətdə evlilik konsepsiyasına yaşmadan asılı olaraq müxtəlif mədəniyyətlər bu anlayışa fərqli interpretasiyalar verə bilirlər.

Metaforalar təhsil diskursunda geniş istifadə olunur və linqvistlərin diqqət mərkəzindədir. Belə ki, K.Singh məktəb direktorlarının təhsil mərkəzlərinin rəhbəri qismində öz rollarını necə metaforalaşdırmalarını təhlil edir¹⁶. Müəyyən olunur ki, direktorlarda məktəb bütövlükdə ‘püskürən vulkan’ və ya ‘axar çay’ kimi assosiasiya olunur, direktorların rolu isə ‘idarəetmə sükanı’, ‘çoban’, ‘orkestr dirijoru’ kimi metaforalar ilə assosiasiyalar yaradır.

Digər işdə U.Reytzug və b. təhsil sistemində dəyişikliklərin əks etdirilməsi üçün təhsil diskursunda metaforaların illər boyu necə dəyişdiyini təsvir etmişlər¹⁷. Misal üçün, onlar bu nəticəyə gəlmişlər ki, təhsil müəssisəsi rəhbərləri qarşılarında qoyulan yüksək

¹⁵ Lakoff, G. Conceptual metaphor. / In D. Geeraerts, Cognitive linguistics: Basic readings / G.Lakoff. – Berlin: De Gruyter Mouton, –2008. – p.185-238.

¹⁶ Singh, K. Metaphor as a tool in educational leadership classrooms. // Management in Education, – 2010. No 24(3), – p.127-131.

¹⁷ Reitzug, U.C. Conceptualizing instructional leadership: The voices of principals. / U.C.Reitzug, D.L.West, R.Angel. // Education and Urban Society, – 2008. No 40(6), – p.694-714.

məsuliyyət səbəbindən lider – “müəllimlərin inkişafına yardımçı” obrazından lider – “inspektor” obrazına transformasiya olurlar. Sosial dəyişikliklər əsasında təhsil konsepsiyasında analoji yeni yanaşmalar aşağıdakı terminlərdə də müşahidə olunur: *teacher-instructor, trainer-coach, teacher-centered-students-centered*.

Sözügədən misallar bir daha metaforaların sosial diskursda əhəmiyyətini təsdiq edir. Hər bir sosial diskurs kimi təhsil diskursu da müxtəlif dünyagörüşlərini əks etdirən konsepsiyalar əsasında formalaşır.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**İngilis dili təhsil diskursunda insan şüuruna manipulyator təsir vasitəsi kimi**” adlanır. Bu fəsil dörd yarım fəsildən ibarətdir. İkinci fəslin əsasını qarşıda qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün aparılmış eksperimental işlər təşkil edir.

İkinci fəslin birinci yarım fəslı “*Azərbaycanda təhsilin beynəlmilləşdirilməsində ingilis dilinin rolu*” adlanır. Bu yarım fəsildə ingilis dilinin əhəmiyyətinə, onun qlobal dil kimi yayılmasına və ali təhsilin beynəlmilləşməsinə necə təkan verdiyinin təhlili aparılmışdır. Dilin manipulyator təsiri baxımından ingilis dilinin Azərbaycanda yayılması linqvistik imperializm vasitəsi kimi deyil, multikultural dəyərlərin həyata keçirilməsi üçün bir fürsət kimi qəbul edilmişdir.

İngilis dilinin qlobal dil kimi rolu ilk növbədə dilin ümumi-likdə cəmiyyətdə olan əhəmiyyəti baxımından təhlil edilə bilər.

Dilin cəmiyyətdə rolu və əhəmiyyəti zaman və məkan anlayışları baxımından müxtəlif nəzəriyyələrdə öz əksini tapmışdır.

Dilin cəmiyyətdəki əhəmiyyətindən danışan 20-ci əsrin dilçiləri F.Boas, E.Sepir, B.Uorfa linqvistik nisbilik nəzəriyyəsini irəli sürürlər. Sözügədən nəzəriyyə insanların danışdıqları dilin onların şüuruna və ətraf mühiti dərk etmələrinə təsir etdiyini vurğulayır¹⁸.

Müasir linqvistika dilin sosial əhəmiyyətini onun linqvistik imperializm aləti kimi və ya əksinə mədəni diversifikasiya imkanı kimi nəzəriyyələrini irəli sürürlər.¹⁹

¹⁸ Thomas, M. Fifty Key Thinkers on Language and Linguistics. / M.Thomas. – USA: London and New York, – 2011. – 306 p.

¹⁹ Blommaert, J. The sociolinguistics of globalization. / J.Blommaert. – Cambridge University Press, – 2010. – 231 p.; Pennycook, A. The cultural politics of English

Qloballaşma və beynəlmiləlləşmənin bir-birinə bağlı məfhum kimi qəbul olunmasına baxmayaraq, elmi ədəbiyyatda bu anlayışlar arasında aydın bölgü mövcuddur. Qloballaşma “21-ci əsrin reallıqlarından olan iqtisadi və akademik tendensiyaların konteksti” hesab olunduğu halda beynəlmiləlləşmə bu reallıqların həyata keçirilməsi üçün alətlər təmin edir²⁰. Linqvistik baxımdan qloballaşmanın həyata keçirilməsinə təkan verən flət ingilis dili hesab olunur ki, o, özü də qeyri-dil daşıyıcıların artmaqda olan sayı səbəbindən radikal dəyişikliklərə məruz qalır.

İngilis dilinin qloballaşma dili kimi əhəmiyyəti və onun inkişafda olan bütün ölkələrdə sürətlə yayılması təkcə müsbət baxımdan deyil, həmçinin yerli dillərə təhdid yaradan fenomen və sosial-iqtisadi bərabərliyi (ingilis dilini mükəmməl bilən qrupların xeyrinə) pozan amil kimi qəbul olunur.

Bu baxımdan biz ingilis dilinin Azərbaycanda yayılmasına və inkişafına ictimai və siyasi proses kimi yanaşaraq xronoloji təhlillər aparırıq və ingilis dilinin linqvistik imperializm deyil, əksinə multikultural və mədəni identifikasiya aləti olduğunu iddia edirik.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslə ***“Modal feillər və perifrastik ifadələr təhsil diskursunda emansipasiya və manipulyasiya vasitəsi kimi”*** adlanır.

Bu yarım fəsildə təqdim etdiyimiz analizlərin nəticəsi institusional sənədləşmə diskursunda müəyyən olmuş və tərəfimizdən sistemləşdirilmiş güc münasibətlərini əks etdirən linqvistik markerlərdir.

as an international language. / A.Pennycook. – London and New York: Routledge, – 2017. – 376 p.; Crystal, D. English as a Global Language. / D.Crystal. – Cambridge University Press 2007.– 229 p.; Pennycook, A. The cultural politics of English as an international language. / A.Pennycook. – London and New York: Routledge, – 2017. – 376 p.; Mammadov, A. Studies in Text and Discourse. / A.Mammadov. – Cambridge Scholars Publishing, – 2018. – 146 p.; Veysəlli, F.Y. Diskurs təhlilinə giriş. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil NPM, – 2010. – 155 p.

²⁰ Altbach, P.G., & Knight, J. The internationalization of higher education: Motivations and realities. // Journal of studies in international education, – 2007. No11(3-4), – p.290-305.

Sözügədən linqvistik markerləri təhlil etməkdə məqsədimiz, onların universitet diskursunda şəxsiyyətlərarası münasibətlərin nə dərəcədə sərt və ya mülayim olmasını aşkar etməkdir.

X.Şi və J.Blumart iddia edirlər ki, dilçilər institusional diskursların mədəni baxımdan müxtəlifləşdirilməsi məsələsini neçə illərdir ki, diqqətsiz qoyub və alimlər hegemonluğu əks etdirən diskursu dekonstruksiya edərək, əvəzində multikulturalizm və harmoniya təcəssüm etdirən diskurs yaratmağa çağırırlar²¹.

Bu tədqiqatın əsasını sosial baxımdan M.Fukonun güc münasibətləri nəzəriyyəsi təşkil etdiyi halda linqvistik təhlillər modal feillər və perifrastik ifadələr üzərində aparılır. M.Fukonun nəzəriyyəsinə əsasən güc hər yerdədir və “güc münasibətləri sosial münasibətlərə həkk olunub” və institusional normativlər qismində insan şüurunu və hərəkətlərini tənzimləyir²².

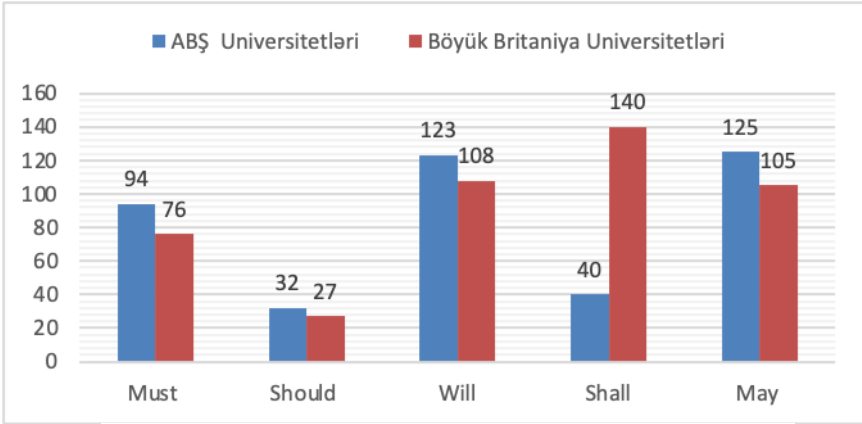
Belə ki, bundan öncə tərəfimizdən təqdim edilmiş kritik suallardan biri də universitet administrasiyası tərəfindən akademik qaydalar və davranışlarda istifadə olunan konkret dilin müəyyən edilməsidir. Tədqiqat zamanı belə bir nəticə əldə olunmuşdur ki, qayda və təlimatların artikulyasiyasında universitetlər modal feillər və perifrastik ifadələrdən geniş istifadə edirlər. Belə ki, bu zaman sözügədən linqvistik nümunələri təhlil etməklə universitet diskursunun nə dərəcədə sərt və ya mülayim olmasını müəyyən etmək mümkündür.

Tədqiqatda müəyyən edilmişdir ki, ABŞ universitetləri köklü modal feillərinə ‘must’, ‘may’ və/və ya ‘should’ ‘to be expected’ (‘olmalıdır’, ‘olar’ və/ və ya perifrastik ‘gözlənilir’) üstünlük verir və bununla da daha da balanslaşdırılmış güc münasibətlərini nümayiş etdirirlər. Britaniya universitetləri, digər tərəfdən, daha sadə, lakin hökmlü və iyerarxik ‘shall’, ‘must’ (olmalıdır) epistatik modal feillərə və ya ‘to be required to’ (tələb olunur) kimi perifrastik ifadələrə üstünlük verirlər.

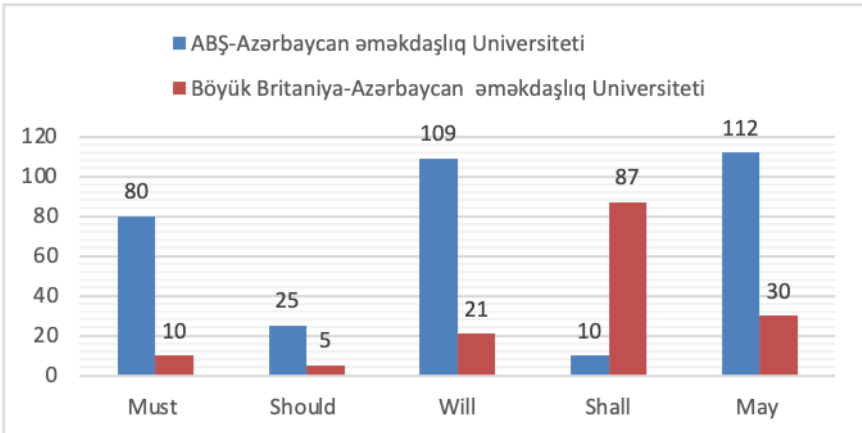
²¹ Shi-xu. Cultural discourse studies through the journal of multicultural discourses: 10 years on. // Journal of Multicultural Discourses, – 2016. – Vol.11 No 1, – p. 1-8.

²² Foucault, M. Power and knowledge: Selected interviews and other writings, 1972-1977. / M.Foucault. – New York: Vintage, – 1980. – 288 p.

Diskursiv kodlaşma əsasında tərəfimizdən müəyyən edilmiş əsas məqamlar Şəkil 1 və Şəkil 2-də göstərilmişdir.

Şəkil 1. ABŞ və Böyük Britaniya Universitetlərinin diskurslarında modal feillərin istifadəsi tezliyi

Şəkil 2. ABŞ və Böyük Britaniya Universitetləri ilə əməkdaşlıq edən Azərbaycan Universitetlərində modal feillərin istifadə tezliyi

Tədqiqatda mədəni və ideoloji əsaslar və modal feillərin seçimi arasında əhəmiyyətli bağlılıq irəli sürülmüşdür və bu da institusional diskursda mədəni fərqlərin təhlili üçün modal feillərin effektivliyini gücləndirir.

Misal 1: *In order to earn a J.D. degree, a student **must** successfully complete the following academic requirements.* (ABŞ, Corctaun Universiteti)

Misal 2: *If you are a full-time student, you **must** reside in Leicester or within easy commuting distance of the city for the duration of each semester.* (Boyük Britaniya, Leysester Universiteti)

Yuxarıda qöstərilədiyi kimi: *misal 1-də* - köklü ‘must’ konstruktivizmlə bağlıdır və obyektiv fikir bildirir, *misal 2-*. epistemik ‘must’ ənənəviliklə bağlıdır və danışanın subyektiv-hegemon yanaşmasını göstərir.

Tədqiqatın ən mühüm elmi yeniliklərindən olan ‘May’ modal feilinin qeyri-adi istifadəsi tərəfimizdən aşkar olunmasıdır.

Şəkil 1-də gördüyümüz kimi ‘May’ modal feili ABŞ və Böyük Britaniya universitetlərinin diskurslarında eyni tezliklə istifadə olunur, və ilk baxışdan öz sintaktik tərifinə uyğun olaraq epistemik-subyektiv *icazə* və ya *mümkünlük* mənasını daşıyır.²³ Lakin tərəfimizdən aparılmış daha ətraflı təhlillər ‘Shall’ feilinin Amerika diskursunda ‘Will’ feiliylə deyil, məhz ‘May’ feiliylə əvəz olunduğunu müəyyən edirik və bununla da biz ‘May’ feilinin qeyri-adi istifadəsini aşkar etdik .

Aşağıdakı nümunələr də ‘may’ və ‘shall’ feillərinin eyni mənada, linqvistikada mövcud olan sintaktik izahatlara zidd olan istifadələrini göstərir:

Misal: *A student who fails to meet the conditions of probation **may** (shall) be dismissed.* (ABŞ, Corctaun Universiteti)

Misal: *Students found responsible for violating Code of Student Conduct **may** (shall) be assigned disciplinary actions.* (ABŞ, Corctaun Universiteti)

Misal: *Any student **shall** be subject to disciplinary measures if they are found to have breached the disciplinary offences as defined below ...* (Boyük Britaniya, Bermingam Universiteti)

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan universitetlərinin təhsil diskursunda, bu ölkələrdən hansıları ilə əməkdaşlıq etdiklərindən asılı olaraq, eyni vəziyyət müşahidə olunur.

²³ Palmer, F.R. Studies on English modality: in honour of Frank Palmer. / F.R.Palmer. – Peter Lang, – Vol. 111. – 2009. – 406 p.

Misal: *Students who do not achieve these requirements **may** be subject to a warning, probation, or dismissal.* (Azərbaycan, ADA Universiteti)

Misal: *Student who have violated disciplinary rules not specified in the Procedures **shall** be subjected to the most similar disciplinary action of the ...* (Azərbaycan, Bakı Ali Neft Məktəbi)

Tədqiqat apardığımız diskurslarda modal feillərlə yanaşı perifrastik ifadələr də geniş istifadə olunur ki, bu da tərəfimizdən təhlil edilir.

Misal: *Students, faculty and staff **are expected** to dress appropriately as they represent themselves, their academic institution, and their profession in the community.* (ABŞ, Missisipi Universiteti, geyim qaydaları)

Misal: *All students registering for the first time for ... **are required** to undertake an academic writing skills training session and satisfactorily complete a test of understanding within a defined initial period.* (Böyük Britaniya, Bath University)

‘Must’ (köklü forması), ‘may’, ‘is/are expected to’(qözlənilir) kimi modal feillər və perifrastik ifadələri misal gətirərək biz Amerika təhsil diskursunun daha mülayim söz və ifadələrə üstünlük verdiyini bir daha təsdiq edirik ki, bu da istifadə olunan diskursun liberallıq və konstruktivliyini vurğulayır.

Öz növbəsində Britaniya təhsil diskursu ‘must’ (epistemik forması), ‘shall’ ‘is/are required to’ (tələb olunur)- modal ifadələrin istifadə olunması hesabına daha çox manipulyativ və təzyiqedici xarakter daşıyır. Digər tərəfdən sadalanan modal feillərin istifadəsi birmənalı və qəti yanaşma kimi qəbul oluna bilər.

İkinci fəslin üçüncü yarımfəsli “*İngilis dilinin təhsil vasitəsi kimi yayılması; nəticələr və potensial problemlər*” adlanır. Bu yarımfəsildə ingilis dilininin tədris vasitəsi kimi yayılmasının səbəbləri, habelə milliyətçilik və multikulturalizmə təsir dərəcəsi tədqiq edilmişdir.

Bu məqsədlə öncəliklə müəllim, tələbə və təhsil müəssisələri rəhbərlərinin İTV-nə dair perspektivləri, İTV-nin yayılmasının əsasında olan ideologiyalar öyrənilmişdir.

Universitetlərin yazılı missiyalarının və keçirdiyimiz başqa yazılı və şifahi sorğuların diskurs analizində “qlobal şəxsiyyət” və “qlobal vətəndaş” konsepsiyaları İTV-nin tətbiqinin əsas ideyası kimi müəyyənləşmişdir.

Sorğu iştirakçılarının cavablarından (nümunələr aşağıda verilib) belə nəticəyə gəlirik ki, gələcəkdə ingilis dilinə olan tələb və maraq daha da artacaq, lakin bu Azərbaycan dilinin ölkənin rəsmi dili və ya ümumtəhsil məktəblərində təhsil dili kimi nüfuzuna heç bir xələl gətirməyəcək.

•57% – *ingilis dilinin geniş yayılması faktoru Azərbaycan dilinin rolu kiçilməyəcək*

•72% – *qətiyyəən razı deyiləm/razı deyiləm ki, Azərbaycanda ingilis dili rəsmi dillərdən biri olacaq*

Qlobalaşmadan qaynaqlanaraq müəyyən sahələrdə, xüsusən elm, təhsil, biznes, iqtisadiyyat, turizm və s., ingilis dilinin əhəmiyyəti artmağa doğru getməkdədir.

Sorğu iştirakçılarının 86%-nin fikrincə, dünyada baş verən BREXİT və Amerikanizm (Amerika təcridçiliyi) kimi siyasi dəyişiklər ingilis dilinin dominant qlobal dil statusuna mənfi təsir göstərə bilməz.

Sorğu iştirakçılarının 74.29%-nin fikrincə, Amerikan ingilis dili Azərbaycan kontekstində daha üstünlük təşkil edir. Buna səbəb aşağıdakılar ola bilər (sorğulardan cavablar – ingilis dilindən tərcümə):

- *Çünki Amerikan ingilis dili daha müasir səslənir.(T1)*

- *Çünki gələcəkdə ABŞ-ın dünyada dominantlığı artacaq və o Böyük Britaniyadan daha da nüfuzlu olacaqdır (T6).*

Qloballaşma prosesində milli özünüdərkətmənin qorunub saxlanması vacibliyi universitet missiyalarında aydın şəkildə müşahidə olunur. Sözügedən missiyalar ilk növbədə beynəlxalq standartlara cavab verən universitetlərin yaradılması zəruriliyini vurğulayır.

Misal: *Universitet davamlı olaraq innovativ təhsil mədəniyyətində mükəmməlliyə və “müəllim və alim” fəxri adı daşıyan akademik təmsilçiləri olan beynəlxalq səviyyəli təhsil*

müəssisəsi olmaq üçün daim səylər göstərir. (Azərbaycan, ADA Universiteti)

İkinci fəslin dördüncü yarım fəslə **“Qloballaşma və onun təhsil diskursunda əksi – metaforalar”** adlanır. Bu yarım fəsildə biz təhsil diskursunu ölkələrin sosial və ideoloji məqsədlərinin əsası kimi təsvir edir və metaforaların koqnitiv təsir aləti kimi rolunu təsdiqləyirik. Sosial reallıqlar daim dəyişikliklərə məruz qalır və bu da metaforaların yaranmasına gətirib çıxarır. Bu metaforalar insanlar tərəfindən ətraf dünyaya obraz və konsepsiya verilməsi üçün yaradılır. Sosial reallıqlar ilk növbədə metaforaları formalaşdıran linqvistik reallıqlar deməkdir.

Belə ki, “qloballaşma” termininin yaradılması və onun müxtəlif sahələrə tətbiq edilməsi *qlobal iş bazarı, qlobal problemlər, qlobal vətəndaş* və s. bu kimi metaforaların yaranması ilə nəticələnir. Bu metaforalar qloballaşma diskursuna elə dərin daxil olmuşlar ki, hazırda qlobal dünya və ondan irəli gələn şərtlərin dərk edilməsi üçün əsas amillərdən birini təşkil edirlər. Belə ki, metaforalar vasitəsilə universitet diskursunu tədqiq edərkən, biz qlobal siyasət və, ələlxüsus, təhsil siyasətinin gizli rakurslarını müəyyən edirik. Bu səbəbdən, tədris və təhsil ilə bağlı metaforalar linqvistikada xüsusi maraq kəsb edir.

Qlobal vətəndaş konsepsiyasına aid söz və ifadələrin diskursda istifadəsi məsələsinə qayıdaraq, biz bir daha vurğulamaq istəyirik ki, müasir təhsil sistemi qlobal anlayışına böyük əhəmiyyət verir.

Beləliklə, qlobal vətəndaşın yetişdirilməsi anlayışı praqmatik olaraq nə mənə daşıyır? Təhsil diskursunda müəyyən edilmiş *‘qlobal vətəndaşlıq’* konsepsiyası tələbələrə onların davranışlarının dünyaya təsir etməsinə, habelə dünya qüvvələrinin gənclərin vətəndaş kimi formalaşmasında təsiri olduğuna inandırmaqdan ibarətdir.

Təhsilin beynəlmilləşdirilməsi prosesində yaranan metaforalar struktur cəhətdən mürəkkəbləşir, yeni mənalar və assosiasiyalar yaradır ki, bu da onların təhsil diskursunda uğurlu fəaliyyətinə şərait yaradır.

Lakin biz belə bir nəticəyə gəlirik ki, qloballaşma diskursu ilə bağlı təhsil sahəsində bu və ya digər konseptlərin tərəflərə təsirini daha da artırmaq məqsədilə təhrif edilir və şişirdilir.

Misal: UNESCO qlobal vətəndaş konseptini aşağıdakı kimi müəyyən edir: *“a framing paradigm which encapsulates how education can develop the knowledge, skills, values and attitudes learners need for securing a world which is more just, peaceful, tolerant, inclusive, secure and sustainable.”*

“bilik, bacarıq, dəyərlər və münasibətləri əhatə edən daha ədalətli, sülhsevər, tolerant, inklüziv, təhlükəsiz və davamlı bir dünyanı təmin etmək üçün təhsilin inkişaf etdirə biləcəyi sütun paradigması.”

Qlobal vətəndaş termini ilə bağlılığı olan şəxsiyyət termini aşkar olundu ki, o, lokal, regional, milli, qlobal konsepsiyalar ilə səciyyələnirdi.

Şəxsiyyətin sadalanan müxtəlif anlayışlarını üç kateqoriyaya bölmək mümkündür: şəxsiyyət – insanlığa münasibətdə, millətə münasibətdə və individuma münasibətdə. Təhsil diskursunda şəxsiyyət konseptinin əsas təcəssümü *millətçi* olaraq aşkar edilmişdir.

Təhsil diskursunda qlobal vətəndaş konsepsiyasının analizi *patriot* və ya *kosmopolit* konsepsiyaları ilə də uyğunlaşdırılmışdır. Qlobal vətəndaş – patriot konsepti qlobal vətəndaş – kosmopolit konseptindən daha üstün müəyyən olunmuşdur.

Nəticələrdən göründüyü kimi, tədqiqat apardığımız Azərbaycan universitetlərinin diskursları ilə müqayisə etdikdə, ABŞ və Böyük Britaniya universitetlərinin təsir səviyyəsinin çox olmadığı aşkarlanmışdır. Buna əlavə olaraq, Azərbaycanda ingilisdilli institusional diskurs insanların hüquq və imkanlarının, həmçinin özünə inamının artmasını nümayiş etdirir ki, bu da böyük ehtimalla ölkədə mövcud olan demokratik və multikultural dəyərlərdən irəli gəlir.

Dissertasiyada irəli sürülmüş müddəaları ümumiləşdirərək aşağıdakı **nəticələrə** gəlmişik:

Dissertasiya təhsil diskursunda qloballaşma prosesi nəticəsində baş verən linqvistik dəyişikliklərin tədqiq edilməsi üçün kritik diskursiv analiz çərçivəsində hazırlanmışdır.

1. Linqvistik mühit qloballaşma prosesi və ondan irəli gələn ideoloji dəyərlərin təsiri altında dəyişikliklərə məruz qalır. Bu dəyişikliklər müəyyən dərəcədə, təhsil diskursu da daxil olmaqla, institusional diskursda əks olunur.

2. Britaniya və Amerika ingilis dili variantlarında fərqlərin təkcə linqvistik deyil, həmçinin bu ölkələrdə mövcud sosial-mədəni quruluşla bağlı olduqları sübuta yetirilmişdir. Belə ki, Amerika təhsil diskursunda konstruktivizmin müşahidə olunduğu halda, Britaniya diskursu bu ölkəyə xas olan konservatizmi əks etdirir.

3. ABŞ universitetlərinin təhsil diskursunun daha konstruktiv və istiqamətləndirən olduğuna, onun güc münasibətlərinin isə universitet administrasiyası, müəllimlər və tələbələr arasında kifayət qədər balanslaşdırılmış xarakter daşdığına dair nəticə əldə olunmuşdur.

4. Digər tərəfdən, Britaniya universitetlərinin diskursu, bəzi hegemonluq əlamətlərini nümayiş etdirsə də daha dürüst və birmənalı yanaşmanı müəyyən edir.

5. Gəldiyimiz nəticə bir daha isbat edir ki, diskursun kritik təhlili institusional kommunikasiyalarda fərdlərarası münasibətlərin müəyyən edilməsi üçün ən səmərəli metodlardan biridir.

6. Təhsil diskursunda geniş istifadə olunan bir sıra leksik və grammatik vasitələr müəyyən edilmişdir. Bu vasitələr sırasında modal feillər və perifrastik ifadələr xüsusi yer tutur ki, onların vasitəsilə institusional diskursun praqmatik və koqnitiv xüsusiyyətləri aydın əks olunur. Belə ki, kritik diskurs analiz vasitəsilə biz sərt modal feilləri neytral feillərdən ayırır və onları Amerika və Britaniya ingilis dili variantları kateqoriyaları üzrə təsnifatlandırırıq.

7. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində dissertasiyada belə bir ilkin nəzəriyyə irəli sürülür ki, modal feillər, perifrastik ifadələr və metaforalar institusional diskursların deşifrə edilməsi üçün, əsasən də sözügedən institutlara xas olan manipulyasiya və emansipasiyanın səviyyələrini müəyyən etmək üçün səmərəli vasitədir.

8. İngilis dilinin Azərbaycanda yayılması və inkişafı ictimai və siyasi proseslərdə mühüm rol oynayır, bu halda biz ingilis dilinin linqvistik imperializm deyil, əksinə multikultural və mədəni identifikasiya aləti olduğunu sübuta yetiririk.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində əksini tapmışdır:

1. On the linguistic challenge facing the discourse of globalization
the challenging role of English in the contemporary world // 2nd

- Cultural Linguistics International Conference, 38th International LAUD Symposium, – Landau, Germany, – 23-26 July, – 2018, – p.78-80;
2. Power relationships through modal verbs in internationalized educational discourse // 2nd International Conference on Sociolinguistics, Budapest, – 4-6 September – 2018, – p.151-152;
 3. Multicultural paradigms of student empowerment in educational discourses: Azerbaijan, UK and USA as case studies // – UK, Oxfordshire: Routledge, Journal of Multicultural Discourses, Taylor and Francis, – 2019. 14(2), – p.152-166;
 4. Метафоры глобализации в образовательном дискурсе // Elmlərarası İnteqrasiya: Linqvodicaktik, Linqvokulturoloji və Psixolinqvistik Aspektlər Beynəlxalq Elmi Konfrans, (19-20 Dekabr 2019-cu il). – Sumqayıt, – 2019, – s.217-218;
 5. Национализация в противовес глобализации: метафоры глобализации в образовательном дискурсе // – Bakı: Mütərcim, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2019. №5, – s.79-86;
 6. Основные теории в социолингвистике, изучающие дискурс // – Bakı: ADU-nun Elmi xəbərləri, – 2020. №2, – s.38-45;
 7. Обзор лингвистических исследований в образовательном дискурсе // – Bakı: AMEA, Filologiya məsələləri, – 2021. № 4, – s.97-105;
 8. Дискурс анализ в социолингвистике: проблемы и результаты исследований // – Bakı: BDU, Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2021. №1(115), – s.74-90;
 9. Методы и сбор базы данных в дискурсе исследованиях // Gənc tədqiqatçıların IV Respublika Elmi-praktik Konfransı, – Bakı: Azərbaycan, –2021. – s.149-151;
 10. English in Azerbaijan: Developments and Perspectives: English language education policy and practice in Azerbaijan from early 1990s to the present day // – UK, Cambridge: English Today, Cambridge Core, – 2021. – p.1-6.

Dissertasiyanın müdafiəsi 24 dekabr 2021-ci il tarixində saat 14:00 Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "24 noyabr" 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 22.11.2021

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 38 182 işarə

Tiraj: 30